

ՆՈՐԱՅՐ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԾԻՆ ԵՎ ՆՐԱ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

յուզանդացու իսկական ա-
նունը և ազգանունն եղել է
Ստեփան Գաղեղյան-Ճիզմեճ-
յան-Թերզյան, Նա ծնված է ե-
ղել 4. Պոլսում, հայ կաթողիկ ընտանիքում,
1845 թվին: Երբ նա մեծացել, հասել է իր
ուսանելու տարիքին, ծնողները նրան ու-
ղարկել են Վենետիկի Մխիթարյանց Ս. Ղա-
զարու վանքի վանական դպրոցը:

Ստեփանը ընդունակ, աչքաբաց տղա է
եղել: Նա անսայթաք սովորել է և ավարտել
իր ուսման ընթացքը, և, ընտելացած լինե-
լով վանական կարգերին և հոգևոր ուղղու-
թյան, ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա:
Նա հենց սկզբից աչքի է ընկել իր հայ լեզվի
և հայագիտական առարկաների գիտու-
թյամբ:

Ինչ փոխհարաբերության մեջ է եղել նա
վանքի միաբանության հետ, մենք չգիտենք,
բայց գիտենք, որ մի փոթորիկ է պատահել
նրա կյանքում, և նա ստիպված է եղել
վանքից դուրս գալ և աշխարհական դառնալ:
Առաջ կարծվել է, որ նա սիրահարված է
եղել և դուրս է եկել վանքից որ ամուսնանա,
բայց հետո պարզվել է, որ նա թանադրված
է եղել ժամանակի Պիոս պապից, այդ պատ-
ճառով թողել է Ս. Ղազարի վանքը և դարձել
է նոր մարդ—Նորայր Բյուզանդացի: Բայց թե
ինչո՞ւ համար է թանադրված եղել, մեզ ան-
հայտ է: Նա մերադարձել է Կ. Պոլիս և ըզ-
բաղվել բանասիրության: Կարծում ենք, որ
նա մի ժամանակ էլ ուսուցչություն է արել:

Անցել է ժամանակ. Պոլիս է եկել Սելմա
Յակոբսոնը, Շվեդիայի արքայական գլխա-
վոր շուանկարչուհին: Նա եկած է եղել այն
նպատակով, որ ամուսնանա իր հավանած
մի արևելացու հետ: Նա իրեն անծանոթ քա-
ղաքում դիմել է Շվեդիայի դեսպանի օգնու-
թյան, Իսկ դեսպանը, որ արեւելագետ մեկն
է եղել և լավ ծանոթ Նորայր Բյուզանդացու
հետ, մատնացույց է արել Բյուզանդացուն,
որ բոլոր պահանջված պայմաններն էլ ունե-
ցել դուր գալու Ֆրյու Սելմային: Բյուզան-
դացին և՛ կրթված, լեզուներ իմացող էր և՛
արտաքին գեղեցկության տեր: Նա երկարա-
հասակ էր և սովորականից ավելի մեծ, սևո-
րակ աչքեր և թանձր մազերով ընչացք և հոն-
քեր ուներ: Տեսնվում են, և Սելման հայա-
նում է: Բյուզանդացին իր կողմից մի պայ-
ման է միայն առաջարկում՝ հարգել իր հա-
յագիտական մասնագիտությունը: Ամուսնա-
նում են, և Բյուզանդացին իր պատահական
կնոջ հետ փոխադրվում է Ստոկհոլմ. մի
անսեր, պատահական ամուսնություն, որ
հետագայում փոխվում է ջերմ, սիրային հա-
րաբերության, իրար սիրող և հարգող ա-
մուսնիների միջև: Այդպիսի հարաբերու-
թյունը առաջին հերթին հենց հայտնում է
Սելման. նա մի քանի տասնյակ հազար
ֆրանկ է ծախսում նրա ֆրանս-հայերեն
բառգրքի տպագրության վրա:

Բյուզանդացու կենսագրության նյութի
պակասության հետևանքով, մենք ստիպ-
ված ենք այստեղ մի քանի քաղվածք անել

Այլ Արեւիյանի «Հիշողութիւններ»ից նրա մասին Ստոկհոլմում և Վենետիկում:

Եր պարթև հասակով Նորայր Բյուզանդացին հենց առաջին պատահածովս թողեց իմ վրա մի շատ խոհեմ, զգաստ ու վերին աստիճանի բարեկիրթ մարդու տպավորութիւն:

Քիչու Սելմա Յակոբսոնը դեպի մեր մեծ քերթողը տանում էր մի քնքուշ, հոգատար և խնամող սիր: Մի ամուսնական առաքինութիւն, որը հատուկ է ընդհանրապես բոլոր շվեդուհիներին և որը նրանք արտահայտում են ամեն անգամ, երբ պետք է լինում, առանց քաշվելու օտարների ներկայութիւնից: Իր հերթին Նորայր Բյուզանդը փոխադարձաբար արտահայտում էր դեպի ազնիւ տիկինը մի խորին հարգանք: Այդ հարաբերութիւնները, բխած անմիջական, իրար բարոյական արժանավորութիւն հասկացողութիւններից, զարգանում էր երկուստեք մի զարմանալի բարեկիրթութիւն արտահայտութեամբ:

Անդույ, համբերատար, և միևնույն ժամանակ համեստ մի քերթող, որ հոգով ու սրտով, ամբողջ էութեամբ տասնյակ տարիներ նվիրած էր իր սիրած նախնայաց մասունքապետութեանց ուսումնասիրութեան և գլխավորապես նրանց բնագիտական արտագրողների պատճառով գործած սխալների ուղղումին:

Խոսքերով նրա հետ, դուք ստանում էք այն տպավորութիւնը, որ գործ ունեք ոչ թե մեր ժամանակում և մեզ հետաքրքրող հասարակական և ազգային հրատապ խնդիրներով տարված մի մտածողի հետ, այլ մի խորնայացու, մի Նդնիկի, մի Փալստոսի, վերջապես, մի մագաղաթաբան պատմական նյութերով լի գրվածքի հետ:

«Կարոտ եմ Հայրենիքի արևին», ասաց ինձ մի օր Ն. Բյուզանդը:

1. Այլ Արեւիյանը շամախցի էր, հայտնի դերասան Հովհաննես Արեւիյանի մոտ ազգականը: Նա առաջին տարիները Բագվում պարապելով նավթի գործերով, շահել էր բավարար կարողութիւն, հետո վերջացնելով գործերը, փոխադրվել էր Նոր-Նախիջևան, որտեղ ամուսնացել էր և պարապում էր իր սիրած գրականութեամբ: Նա սիրում էր հայ թատրոնը, հաջող գրում էր թեթև ժանրի թատերական երկեր գավառական լեզվով և գավառական կյանքից, ինչպես, օրինակ, «Պղնդ Պուլին» և մյուսները: Սիրում էր նա հասարակական կյանքը, հասարակական գործերը և օգտավետ անգամ էր հասարակութեան:

(Տե՛ս նրա «Հիշողութիւններ Նորայր Բյուզանդացու մասին, Ստոկհոլմում և Վենետիկում», տպագրված Նոր-Նախիջևանի «Հայ Համայնք» շաբաթաթերթում, Երկրորդ տարի, 1919 թ., № 17):

«Արդարեւ, ի՞նչ նրա տեղն էր, թեև մաքուր, գեղեցիկ, բայց տարվա տասը ամիսը արևի երես շտեմնող Ստոկհոլմը, որտեղ ամառվա ամիսներին անգամ նա հագնում էր տաք վերարկու:

«Կամենալով մի բանով օգտավետ լինել Ստոկհոլմում վերջին մեր տեսութեան, խոսք վերցրի, որ անպատճառ գա էջմիածին: Նա խոստացավ: Վերադառնալով Կովկաս, այդ մասին մի գրութեամբ դիմեցի աշխ ժամանակվա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկին: Վեհափառը բարեհաճեց պատասխանել դրականապես, բայց նա չեկավա՞ր:

Սելմա Յակոբսոնը 1899 թվին վախճանվում է և Նորայր Բյուզանդացին նրա մահից հետո երեք տարի ևս մնում է Ստոկհոլմում և հետո փոխադրվում է Վենետիկ: Թե նա ի՞նչ է արել այդ երեք տարվա ընթացքում մեն-մենալի, Ստոկհոլմի պես ցուրտ քաղաքում, չենք կարող սասել. բայց մեզ թվում է, որ նա դժվարացել է իսկույն թողնել իր սիրած կնոջ գերեզմանը, որի վրա, ինչպես երևում է, հենց այդ ժամանակներն էլ նա շինել է տվել այն ճաշակավոր դամբարանը, որի մեջ տեղ է պատրաստել տվել և իր համար:

1905 թվին իր կնոջ հետ կատարած ճանապարհորդութեան ժամանակ, հիշյալ Արեւիյանը վերստին տեսնվել է Նորայր Բյուզանդացու հետ Վենետիկում, որտեղ նա ապրելիս է եղել 1903 թվից ի վեր: Նրա հարցին, թե ի՞նչ հանգամանքների շնորհիվ է, որ նա փոխադրվել է և ապրում է Վենետիկում, նա պատասխանում է. «Շվեդիայում եկամտի հարկ վճարելով, ինձ այնքան չէր մնում, որ բավական լինեի իմ ապրուստի համար, իսկ այստեղ, Իտալիայում, այդպիսի հարկ չկա»:

«Երեկոյան նա մեզ սուրճի հրավիրեց Ս. Մարկոսի հրապարակի վրա գտնվող իր սիրած սրճարանը: Երբ սրճարանից ելնում էինք, նա ուզում էր վճարել, զարմացած նայեց աչքերիս. սպասավորը հայտնել էր, որ արդեն ես վճարել եմ: «Եթե այդպես է, ես կխնդրեմ վաղը շնորհ բերել ինձ մոտ» — ասաց նա: Մյուս օրը մենք քանի՞ կամուրջներով անցնելով, քանի՞ նեղիկ փողոցներ կտրելով, հասանք նրա բնակարանը: Խոսում էր նա վիրավորված սրտով. նրա արդար գանգատի մեջ հնչում էր իր ժամանակակիցներից հալածված քերթողահայր Մովսես Խորենացու ձայնը: Եթե նրա 45 տարվա անխնայ աշխատանքի պտուղը գնահատվեր ամենափոքր մասշտաբով, նա պիտի ունենար ապրուստի լավ միջոց: Նա մեռավ լքված, մոռացված և ատելութեան հանդիպած նույն իսկ իր ամենամոտիկներից...»:

Ի՞նչ եղան բազմավաստակ քերթողի 50 տարվա աշխատությունները: Այս հարցմունքին ձիշտ պատասխան տալու համար, մենք պետք է որոշ շափով երկարացնենք մեր ասելիքները:

Մահից առաջ նա ֆրանսերեն լեզվով մի կտակ է գրել իր թողած ժառանգության մասին, թե նա ի՞նչ է թողնում և ո՞ւմ է թողնում: Նա ժառանգ չէր թողել, այլ կարգադրել էր, որ իր բոլոր ունիւմ-շուքիւմ հանձնվի շվեդական «Ֆրեդրիկա-բրեմեր Ֆորբունդեդ» կանանց բարեգործական ընկերության, որի կենտրոնը գտնվում էր Ստոկհոլմում: Նա ի՞նչ է ունեցել և ի՞նչ է թողել:

1.— Իր անձնական գրական-գիտական գրադարանը, բաղկացած հազարից ավելի հայագիտության վերաբերյալ ընտիր հատորներից— հայերեն, շվեդերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, անգլերեն, տաճկերեն, հունարեն, ասորերեն և այլ լեզուներով:

2.— Դրամագլուխ մեկ հարյուր քսանհինգ հազար շվեդական կրոն, որը այսօր վերահիշյալ կանանց ընկերության բերում է հինգ հազար կրոնից ավելի տոկոս-եկամուտ:

3.— Իր հեղինակած հայտնի ֆրանսերեն-հայերեն բառագրքից մեկ հազար օրինակ:

4.— Իր բոլոր ձեռագրերը, գրեթե, բացառապես հայերեն և հայ գրականության վերաբերյալ:

Արդ, ի՞նչպես է վերաբերվել շվեդական կանանց բարեգործական ընկերության կենտրոնը Ստոկհոլմում: Նա, հայտնի բան է, շատ ուրախ է եղել այդ կտակի համար, որ երկնքից կաթած բարիք լինելով հանդերձ, նույն ժամանակ և մի խոշոր բարեգործություն է հանդիսացել ընկերության համար իր դրամագլուխով: Կենտրոնը, հարգած լինելով համար բարեգործի հիշատակը, նրա մահից 7—8 տարի անցնելուց հետո, նրա աճյունները փոխադրել է Ստոկհոլմ և մոռացել է ամենագլխավորը խնամքով պահպանելու նրա ամենաթանկարժեք ձեռագրերը, որոնց վրա բարեգործը 50 տարի անդուլ աշխատանք, մինչև աչքի կուրություն ուժգին հոգանք է գործադրել: Հեշտ է ասել. նա հայ բոլոր մատենագրությունը, թե՛ ինքնուրույն, թե՛ թարգմանական, թե՛ տարագրված, թե՛ անտիպ, սկսած հինգերորդ դարից մինչև տասնյոթերորդ դարը, քրքրել է, համեմատել, ուսումնասիրել և հայտնաբերել տառն հազար սխալ, որ մոռվել են բնագրերի մեջ տգետ և անշնորհք արտագրողների ձեռքով, սխալներ, որոնք աղավաղել են բնագրերի բուն իմաստը, տեղ տեղ դժվար հասկանալի դարձ-

րել, տեղ տեղ էլ բոլորովին անհասկանալի կամ սխալ հասկանալի:

Այժմ մենք հրավիրում ենք մեր ներողամիտ ընթերցողների ուշադրությունը այն հանգամանքի վրա, թե մեր Նորայր Բյուզանդացին ի՞նչ համբերության տեր է եղել, ի՞նչ աշխատանքի ընդունակ և ի՞նչ հսկայական գիտության տեր, որքա՞ն սիրող մեր նախնյաց մատենագրությունը և որքա՞ն ժամանակ է նա գործադրել, մինչև որ կարողացել է հասնել իր նպատակին, մաքրել, պարզել, պատրաստել ու դրել մեր առաջ և հրավիրել է մեզ վայելելու:

Ահա այսպիսի թանկարժեք ձեռագրերից են բաղկացած եղել այն հսկայական թիվով ձեռագրերը, որ մեր հանճարեղ հայրենակիցը կտակել է շվեդական կանանց բարեգործական ընկերության: Բայց ի՞նչ է արել ընդկերության Ստոկհոլմի կենտրոնը, նա օգտը վել է բարեգործի դրամի տոկոս-եկամուտից, իսկ ձեռագրերի կույտը անարգաբար նետել է նկուղ ի կերակուր ցեցերի, իբրև «ֆրատոր» դե պապիեն»: Ի՞նչպես պետք է որակել ընկերության կենտրոնի արարմունքը. ի՞նչ մտնակեություն էլ նայելու լինենք, չենք կարողորարդարացնել, ա՛յնքան կոպիտ, ա՛յնքան զեռհկական վարմունք է եղել այդ:

Այժմ գանք մեր հանճարեղ հայրենակցի արած կտակին: Ի՞նչ է մտածել նա, որ այդպիսի կտակ է արել, այդպիսի անխորհուրդ արանմիտ կտակ: Դեռ հասկանալի կլիներ, եթե նա ի սեր իր Սելմայի, իր բոլոր դրամական կարողությունը բաշխած լիներ նրա հայրենիքին, բայց մի պարզ բարեգործական ընդկերության, որ ո՛չ մի անշնորհություն չի ունեցել գիտության հետ, տալ իր գուտ հայտգիտական, թանկարժեք գրադարանը և չափազանց զնահատելի բացառապես հայերեն ձեռագրեր... Նվ հետո, մենք չենք հասկանում, թե՛ նա ինչո՞ւ մեռած պիտի լինել արտելության հանդիպած նույն իսկ իր ամենամոտիկիններից, ինչպես ասում է Ալ. Աբելյանը, մենք մեղավարանում ենք հաշտեցնել և նրա ունեցած դրամական կարողության հանգամանքը նրա ապրուստազուրկ կացության հանգամանքից հետ...

Սխալ է, սխալ է, որ նրան չեն սիրել, չեն մոլեցնել ձանաչել նրա արժանավորությունը: Մենք նրա ժամանակակիցն ենք եղել. ճառանալի ենք մեր գործիչներին, մեր գրական աշխարհը: Նրա անունը տարածված է եղել մեր շրջաններում: Հին դարի վերջին քառորդը էր, նոր դարի առաջին քառորդը, մեղմ կյանքի փոթորկալից տարիները, և մեր ամենքիս շունչը, հոգին և սիրտը ուղղված է եղել դեպի մեր Հայրենիքի արևմտյան թըշ-վառ մասը և այնտեղ գտնվող աչքի ընկնողոն

մտավորականները, որոնց թվում և Նորայրը, ճանաչվել և մեծարվել են:

Զգիտեմ, ո՛ր թվին էր, որ նա հայտնել էր, թե ուզում է ունենալ մեր միջնադարյան տաղանդների լավ օրինակներ. մենք ունեինք մի այդպիսի ձեռագիր, և ամսիշապես ուղարկեցինք նրան, և նա, որոշ ժամանակ անցնելուց հետո, հետ ուղարկեց այն մեզ բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի ձեռքով: 1900 թվին տպագրվեց Նորայր Բյուզանդացու աշխատասիրած գիրքը՝ «Կուրյուն վարդապետ և եռիև քաղաքապետը» խորագրով, Առաքել Ասլանի «Ապեր» Մատուրյանի ծախսով և հակադրությամբ Տեր Գյուտ քահանա Աղանյանի, որի համար նրան ուղարկված է եղել հազար ֆրանկ վարձատրություն, որ նվիրած է եղել նույն Մատուրյանը, Կարապետ Նզլյանի ձեռքով: Գիրքը նվիրված է Սելմա Յակոբսոնի հիշատակին:

«Օրհնեալ եղիցի յիշատակ
Տիկին Սելմա Յակոբսոնի: Նորայր»:

Այս գիրքը մի անգամ էլ համոզեց, որ նա գործ չունի անելու օտար, հեռու Շվեդիայում, որ նա այնտեղ միշտ պետք է կարոտի հայրենիքի արևին, որ նրա ապրելու և աշխատելու տեղը էջմիածինն է:

Նվ մեր ամենքիս այսպիսի ցանկության արձագանք հանդիսացավ հայ ժողովրդի սիրած Ամենայն Հայոց Վեհափառ Տեր Մկրտիչ «Հայրիկ» անվանված կաթողիկոսը: Նա երկու անգամ հրավիրեց նրան գալու՝ առաջին անգամ, 1899 թվին, երբ նա դեռ Ստոկհոլմում է եղել, երկրորդ անգամ 1903 թվին, երբ նա արդեն փոխադրված է եղել Վենետիկ, և ոչ մի բան արգելք չէր նրա գալուն, բայց նա երկու հրավերքին ևս բացասական վերաբերմունք ցույց տվեց: Վեհափառ հրավիրել էր նրան գալու էջմիածին և ձեռնամուկ լինելու հայ մատենագիրներին հրատարակության գործին, սկսելով Աստվածաշնչի գիտական հրատարակությունից՝ էջմիածնի մատենադարանում գտնված Աստվածաշնչի քառասուն հին ձեռագիր օրինակների համեմատություն հիմունքով:

Նորայրի այդպիսի բացասական վերաբերմունքը մեզ ամենքիս միանգամայն զարմացրեց: Հայ Եկեղեցու գլուխ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, ի սեր գիտության և հանուր ցանկության՝ մեր մեջ տեսնելու նրան, հրավիրում է նրան գալ էջմիածին և գլուխ կանգնել Աստվածաշնչի գիտական հրատարակության և մյուս մատենագրության նոր և սխալներից մաքրուած հրատարակության, խոստանալով նրա տրամադրության տակ դնել վաճառի բազմաթիվ ձեռագրերը, որոնց մեջ քառասուն Աստվա-

ծաշունչ—ձեռագիր, և՛ վաճառի տպարանը, և նա հրաժարվում է... Ձե՛ր որ այդ նրա բոլոր վատ հույսերի և ջերմ ցանկությունների լիակատար լրացումը և կատարումն էր:

Մենք նրա հրաժարվելու բուն պատճառները չգիտենք, բայց կարծում ենք, որ նրա կնոջ մահից հետո, այլ ևս մի ուրիշ արգելակիչ հանգամանք չէր մնացել, որ կարողանար կապած լինել նրա ոտքը՝ վերադառնալու իր Հայրենիքը, որի արևին կարոտած է եղել նա: Մեզ թվում է, որ Նորայր Բյուզանդացին պատկանել է մեր վաղ գաղութահայության այն սերնդին, որի սրտի մեջ պահպանված է եղել միայն պատմական Հայրենիքը, այն է փոշիացած հիշատակը, վերացականացած Հայրենիքը, իսկ իրական, այսօր էլ գոյություն ունեցող իրական Հայրենիքից նա արդեն խորթացած է եղել: Այդպես են եղել և Մկրտիչ էմինը, Քերովբե Պատկանյանը, Գաբրիել Այվազովսկին, Վեյնդ Ալիշանը և ուրիշ շատերը:

Մեզ թվում է դարձյալ, որ եթե Նորայրը բարի ցանկություն ունենար գալու, կգար, իսկ ծագած խնդիրները հեշտությամբ կլուծվեին տեղն ու տեղը փոխադարձ համաձայնությամբ: Նվ, վերջապես, ո՛վ և ի՛նչը կարող էր արգելք հանդիսանալ, եթե նա ուզեց, նա կարող էր վերադառնալ արտասահման, իր սիրած Վենետիկը կամ Ստոկհոլմը: Իսկ նրա գալը այն մեծ օգուտը կունենար, որ, զուցե, նա այն վտակը չաներ, որ արել է ի մեծ վնաս իր թանկարժեք ձեռագրերի:

Մի հանգամանք էլ մենք կուզեինք պարզած լինել այստեղ: Այլ Աբելյանը իր երկրորդ տեսության ժամանակ Վենետիկում 1905 թվին, ասում է նրա մասին. «Խոսում էր նա վիրավորված սրտով: Նրա արդար զանգատի մեջ հնչում էր ժամանակակիցներից հալածված քերթողահայ խորհնացու ձայնը»: Արդ, խորհնացուն հալածվել են իր ժամանակակից տգետ արեղաները: Իսկ Բյուզանդացուն ո՛չ ոք չէր հալածում:

Նորայր Բյուզանդացին վախճանվել է 1915 թվին Վենետիկում: Դրա վրա անցել է ինը տարի և նրա մարմինը 1924 թվի սեպտեմբերին փոխադրվել է Ստոկհոլմ և ամփոփվել է նրա կնոջ՝ Սելմայի մոտ, իր կառուցած ճաշակավոր դամբարանում:

Անցել է երեսուներկու տարի, և անհայտ է եղել թե ո՛րտեղ է մնացել նրա հայերեն գրած անտիպ թանկարժեք գրական ժառանգությունը: 1945 թվին նոյեմբերին Շվեդական Ոսպնավաքաղաքն է եկել Ս. Լորելլի ազգանունով հայ մարդ, տեղի հայտնի համալսարանի գրադարանում իր գրական զբաղմունքը շարունակելու համար: Նա իր մանկությունից ծանոթ լինելով Նորայրի գրական գործունեու-

թյանը, հետաքրքրվել է, ցանկացել է իմանալ, թե նա ի՞նչ հայերեն ձեռագրեր է թողել և ո՞րտեղ են նրանք գտնվում, ի՞նչ է արել և ի՞նչ են մտադիր անելու նրանց նկատմամբ: Շնորհիվ համալսարանական գրադարանի տեսուչ, փիլիսոփայության դոկտոր Անդրեաս Գրապիի, հաջողվել է նրան պարզել Նորայրի գրականագիտական ամբողջ ժառանգության մեծությունը և դրա պահպանման անմխիթար վիճակը:

Այդ թանկարժեք ժառանգությունը 1915-ից մինչև 1922 թվի վերջը պահվել է կանանց բարեգործական ընկերության նկուղներում, իսկ 1923 թվից մինչև 1945 թիվը Գեոտեբորգ քաղաքի նկուղներում, առանց որևէ ցուցակագրության և դասավորման, որպես թղթերի մի կույտ, արկղները լցված: Թե քանի՞ արկղ ձեռագրեր է թողել Նորայրը, հայտնի չէ. մի բան միայն պարզ է, որ բոլոր ձեռագրերը չեն գտնված և զգալի կորուստներ կան: Նույն իսկ այն ձեռագրերի ու արկղների մասին, որոնք նրա բուն բողոքներից հետո, գտնվել են Գեոտեբորգում, տեղեկություն չի ունեցել գրադարանի վարչությունը: Գեոտեբորգ քաղաքի գրադարանի վարչությունը ո՛չ միայն գաղափար չի ունեցել այն ձեռագրերի արժեքի մասին, այլև մոռացած է եղել նրանց գոյության մասին:

Նորայրի ձեռագրերի ողբալի վիճակը միանգամայն անաղառ կերպով ներկայացնելու համար, նա 1946 թվի հոկտեմբերին իրեն հասցեագրված պաշտոնական նամակից մի փոքրիկ հատված է մեջ բերում.

«Սեպտեմբերի 1-ին թե 2-ին, ստացել եմ ձեր ապահովագրային նամակը, որին ես չեմ պատասխանել մինչև այժմ: Իհարկե, ես չպետք է սպասեի յաբան երկար, և ես խնդրում եմ ինձ ներել: Զիշտ սասած, ես գտնում էի ձեր նամակի մեջ որոշ մանրամասնություններ, որոնք ինձ զարմացնում էին սկզբում և որոնք մի փոքր վրդենել տվին իմ սառնասրտությունը, հակառակ իմ ցանկության. այժմ ես ուզում եմ խնդրել ձեր ներողամտությունը: Դժբախտաբար, թղթերի մեծագույն մասն այն ժամանակ գտնվում էր վերնահարկի անկյունում, գրքերից մեծ տարածություն հեռու Դարակներում գտնվում էին շատ քիչ ձեռագրեր: Ձեռագրերի մեծագույն մասը գտնվում էր արկղի մեջ, որի գոյության մասին ես գաղափար չունեի:

Այս բոլորը չի արդարացնում այն, որ ես գործել եմ մի խոշոր սխալ, ենթադրելով, թե շատ քիչ ձեռագրեր կան, Եվ հավատացնում եմ, որ ես ուրախությամբ իմացա ձեռագրերի մեծ քանակության գոյության մասին, ինչ-

պես նաև այն արժեքի մասին, որ դուք տալիս էք այդ ձեռագրերին:

Ինձ անհրաժեշտ է հաղորդել ձեզ դարձյալ մի զարմանալի բան: Ձեռագրերի այն հավաքածուն, որ այժմ գտնվում է Ուպսալայում, բնավ լրիվ չէ, քանի որ վերջերս գտնվել է մի մեծ արկղ, ամբողջապես լի Նորայրի թղթերով: Ես այն ուղարկել եմ տվել Ուպսալա, որտեղ նրանք կդրվեն ձեր տրամադրության տակ»:

Ֆրանսերեն լեզվով գրված այս նամակի հեղինակը Պ. Սեթ Հալլբերգն է, հաղորդում է Լորելին, Գեոտեբորգ քաղաքի գրադարանի քսան տարվա (1927—1947) վարիչը, որը տեղյակ չէ, թե իր հաստատության մեջ ի՞նչ է կատարվում:

Դեռևս 1883 թվին, ասում է Լորելին, Նորայր Բյուզանդացին իր մտերիմ բարեկամ Չվեդ հայտնի գիտնական Մաք Վիստին, որ Ուպսալայի համալսարանի համեմատական լեզվագիտության պրոֆեսոր է եղել, Ստոկհոլմից գրելիս է եղել, թե հասունացել է ժամանակը Ուպսալայի համալսարանում ստեղծելու հայագիտության ու հայ լեզվի ամբիոն: Պետք է ցավել միայն, որ Նորայրն իր խոշոր նյութական միջոցները չի նվիրել Ուպսալայի համալսարանին փր տենչացած նպատակին:

Այստեղ, մենք մեր այս գրվածքը վերջացրած լինելով Նորայր Բյուզանդացու մասին, կնքում ենք այդ մի քանի խոսքը տխուր խորհրդածությամբ:

Նորայր Բյուզանդացին, անկասկած, մեծ տաղանդ է եղել, ուստի և նրա անունը արժանավորապես էլ տարածված է եղել, բայց վերոհիշյալ Ս. Լորելու շնորհիվ նոր հայտնաբերված նրա ձեռագրերը, իրենց քանակով և որակով, մեզ իրավունք են տալիս ավելի հռչակելու նրա անունը ի սփյուռս, որ նա ո՛չ միայն սովորական տաղանդավոր անհատ է եղել, այլ և հանճարեղ գիտության տեր հայագիտության ասպարեզում, զարմանալի ջանասիրության օրինակ, բարավամիտ, երկարամիտ և կորույի համբերատար: Այս այսպես լինելով հանգերձ, նա բախտավոր չեղավ իր կյանքում. «Նա մեռավ,— ասում է Ալ. Աբելյանը,— լքված, մոռացված և անտեղծության հանդիպած նույն իսկ իր ամենամոտիկներից»: Ի՞նչն էր այդ բոլորի պատճառը, մենք չգիտենք, բայց կարծում ենք, որ նա ինքն է եղել մեղավորը, նա խորթացած լինելով իր Հայրենիքից, երբեք էլ իրեն հարազատ դե չի որոնել իր Հայրենիքում, այլ խռոված է եղել և՛ ազգի, և՛ Հայրենիքից, և՛ հայ գործիչներից, և՛ հայ հաստատություններից: Եվ այդ բոլորն էլ նրա անհիմն երևակայության հետևանքն է

եղել, և կարծել է տվել նրան, թե հայ գործիչները և հաստատությունները չեն սիրում իրեն, չեն հարգում և չեն ուզում ճանաչած լինել իր արժանավորությունը:

Նորայր Բյուզանդացու այդ լքված կացություն հետևանքն է եղել և նրա այդպիսի անհարիր կտակ անելու պատճառը:

Ս. Լորելլին, իբրև մի սրտացավ մտավորական հայ մարդ, ստանալով շվեդական կանանց ընկերության կենտրոնից կտակի պատճենը, կարդացել և հասկացել է, որ Նորայրի կարողությունից հայերին կարող է պատկանել միայն նրա անտիպ գրական ժառանգությունը, ուստի և աշխատել է, հավաքել, բերել տալ Գեոտեբորգից Ուսասալայի համարաբանի գրադարանը մնացած բոլոր ձեռագրերը, որտեղ նրանք կարող էին ավելի ապահով պահպանված լինել ապագայի համար, քան մի ուրիշ տեղ:

Նորայրի անտիպ գրական ժառանգությունը, Լորելլու ասելով, այսօր մի ձեռագրակույտ է, առանց դասավորման. մատիտով գրված դիտողություններն արդեն անընթեռնելի են դառնում, թերթերը չորանում ու փշրվում, ձեռագրերից ավազի անձրև է տեղում, երբ ձեռքդ ես առնում թերթելու, կարդալու համար: 1923 թվին հրավիրվել է տեղական համալսարանից մի շվեդ ուսանող, որ հայերեն չիմանալով, փոխանակ կարգի բերելու, մի այնպիսի ապուր է պատրաստել Նորայրյան ձեռագրերից, որ այսօր այդ ձեռագրերը կարգի բերելու ու դասավորելու համար, պահանջվում է գրեթե մի ամբողջ տարվա աշխատանք:

Ս. Լորելլին այդ մասին ասում է. «Ուսասալայի համալսարանական գրադարանում, ուր իմ պահանջով Գեոտեբորգից փոխադրվել էին Նորայրի ձեռագրերը, ես ամիսներ շարունակ զբաղվել եմ դրանց ուսումնասիրությամբ, թերթի եմ մոտ քսան հատոր, յուրաքանչյուրը 325—1400 էջից բաղկացած, մաքուր արտագրված Նորայրի ձեռքով և կազմված: Այդ ձեռագրերը նվիրված են հայ հին մեծ ու փոքր մատենագիրների գործերին և պատրաստված են ուղղակի տպարան ուղարկելու համար: Ամիսներ շարունակ մի առանձին սիրով ես դառնափոխել եմ Նոր-

այրի ձեռքով արտագրված և հայ նշանավոր բանաստեղծների—Քուչակի ու մյուսների գրչին պատկանող տաղերի տասնյակ վարիանտները, որոնց հավաքման ու խմբագրման վրա ես աշխատել է 20—25 տարի, ամենուրեք ժողովելով միջնադարյան հայ տաղերի անտիպ, տպագիր բոլոր վարիանտները: Ես թերթի եմ Նորայրի 130 անուն զանազան խորագիր կրող մեծ ու փոքր ձեռագրերը և չեմ կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, թե նրան մինչև կուրության հասցնող այս ձեռագրերը պետք է կորչեն նրա մյուս ձեռագրերի նման, եթե պատահաբար միայն չպահվեին, որպես «Ֆրատորա տե պապիե»:

Ս. Լորելլու գլխավոր նպատակն եղել է ապահովել այդ կարևոր ձեռագրերի գոյությունը ապագայի համար, որի համար նա ստիպողաբար հավաքել, բերել է տվել բոլոր ձեռագրերը, որքան պահպանվել ու գտնվել է Ուսասալայի համալսարանական գրադարանը, որտեղ նրանք կարող էին ավելի ապահով պահվել, քան մի ուրիշ տեղ: Ուզում է, որ ստացված լինեն այդ ձեռագրերը շվեդական կանանց բարեգոգթական ընկերության Ստոկհոլմի կենտրոնից, որին կտակած է եղել իր բոլոր կարողության հետ միասին և իր այդ հայերեն գրված ձեռագրերը Նորայր Բյուզանդացին, և որ ինքն չկարողանալով պահել, հանձնել է անօրինաբար Գեոտեբորգ քաղաքի գրադարանին, իսկ այնտեղ, գրադարանի վարչությունը, չհասկանալով ձեռագրերի արժեքը, ձգել է վերնատան մի անկյունը և մոռացել նրա գոյությունը: Անցել է երեսուներեկու տարի. հասկանալի պիտի լինեն դրա հետևանքը:

Արդ, ի նկատի առնելով, որ սեփականատերը չի կարողացել ինքը պահել ձեռագրերը և հանձնել է մի ուրիշին պահելու, և այդ մի ուրիշը չհասկանալով ձեռագրերի արժեքը, վարվել է դրանց հետ իբրև անպետք թղթերի հետ, ուստի և, կարծում ենք, որ արդարացի կլինի, եթե ձեռագրերը հանձնվեն Սովետական Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիային, իբրև իրենց հարազատ տիրոջը, որ լավ կհասկանա դրանց արժեքը և գործադրության տեղը:

